

2. Лооне Э. Н. Современная философия истории / Ээро Николаевич Лооне. – Таллин : Ээсти раамат, 1980. – 293 с.
3. Медушевская О. М. Современное зарубежное источниковедение / Ольга Михайловна Медушевская. – Москва : Высшая школа, 1983. – 143 с.
4. Могильницкий Б. Г. К вопросу о теоретико-методологических основах немарксистской историографии / Б. Г. Могильницкий // Современная зарубежная немарксистская историография. Критический анализ. – Москва : Наука, 1989. – С. 7-28.
5. Рашковский Е. Б. Проблемы интеграции исторического знания на страницах польского журнала / Е. Б. Рашковский // Вопросы истории. – 1968. – №8. – С. 197-202.
6. Топольский Е. О роли внеисточникового знания в историческом исследовании / Е. Топольский // Вопросы философии. – 1973. – №5. – С. 76-82.
7. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації / Єжи Топольський ; [Пер. з польськ. Н. Гончаренко, наук. ред. Ю. Волошина]. – Київ: «К.І.С.», 2012. – 400 с.
8. Туманин В. Е. «Historia – moje życie»: научное наследие Ежи Топольского / Виктор Евгеньевич Туманин. – Казань : Издательство Института истории РТ, 2008. – 240 с.

Кіссе Антон Іванович – доктор філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК: 336+141

ГРОШІ І ФІНАНСОВА ПОВЕДІНКА ЯК СВІТОСПРИЙНЯТТЯ

У статті розглядаються відмінності між грошима і фінансами. Вивчається проблема раціональної фінансової поведінки як основи успішного буття людини в сучасному світі. Пропонується створення фінансового катехізису для системного розуміння економічно благополучної людини.

Ключові слова: гроші, фінанси, фінансова поведінка, раціональна фінансова поведінка, нераціональна фінансова поведінка, фінансова грамотність, фінансовий катехізис.

ДЕНЬГИ И ФИНАНСОВОЕ ПОВЕДЕНИЕ КАК МИРОВОСПРИЯТИЕ

В статье рассматриваются различия между деньгами и финансами. Изучается проблема рационального финансового поведения как основы успешного бытия человека в современном мире. Предлагается создание финансового катехизиса для системного понимания экономически благополучного человека.

Ключевые слова: деньги, финансы, финансовое поведение, рациональное финансовое поведение, нерациональное финансовое поведение, финансовая грамотность, финансовый катехизис.

MONEY AND FINANCIAL BEHAVIOR AS A WORLDVIEW

The article discusses the differences between money and Finance. The problem of rational financial behavior as the basis of successful human existence in the modern world is studied. It is proposed to create a financial catechism for a systematic understanding of an economically prosperous person.

Keywords: money, finance, financial behavior, rational financial behavior, irrational financial behavior, financial literacy, financial catechism.

Гроші протягом тисячоліть є постійним супутником повсякденного життя людей, а останнім часом вони перетворилися в найважливіший регулятор соціальних, культурних, економічних і іншого типу відносин. Їх ніхто не вигадував і не впроваджував спеціально – вони виникли в процесі розвитку обмінів різного роду, укріплення влади, формування уявлень про власність і про необхідність адекватно винагороджувати працю. Кожна нормально соціалізована людина в сучасному суспільстві знає, що таке гроші і як вони працюють, але водночас вчені, економісти, соціологи, філософи досі не дали загального пояснення цьому феномену і не відкрили законів, користуючись якими можна було б стабільно і надійно управляти грошима.

Дослідження грошей як соціокультурного інституту з усіма його властивостями, соціальними і культурними функціями починаються в кінці XIX століття. Їм приділили спеціальну увагу такі вчені, як К. Маркс, М. Вебер, Г. Зіммель, К. Поланьї та інші. Розгляд грошей як соціокультурного феномену традиційно включає два базових підходи: по-перше, аналіз грошей як економічного і ринкового, позасоціального феномену, експансія якого робить істотний вплив на соціальні зв'язки. Цей підхід можна простежити за роботами К. Поланьї [1], Дж. Коулмена [2], Е. Гідденса [3], Г. Зиммеля [4] та інших вчених. По-друге, гроші розглядаються як продукт розвитку соціальних відносин та зв'язків і по суті не стільки економічний, скільки соціальний феномен. Такий підхід обґрунтовує, зокрема, В. Зелізер. Кожен з названих підходів має евристичну значимість, оскільки розкриває особливу предметну область наукового дослідження грошей.

У XIX столітті, на тлі затвердження основних соціоекономічних і соціокультурних інститутів суспільства, дослідження грошей як не тільки економічного, але і специфічного соціального інституту набувало все більшої актуальності. І принциповим етапом в цих дослідженнях стали роботи К. Маркса, який розкрив не тільки економічну, але і соціальну природу грошей. У «Економічно-філософських рукописах 1844 року» [5] і в «Капіталі» [6] К. Маркс здійснює дуже важливий, з нашої точки зору, крок на шляху розуміння природи грошей в якості універсальної опосередковуючої абстракції обміну. У контексті аналізу капіталістичного способу виробництва і буржуазного суспільства К. Маркс акцентував відчужену і відчужену природу грошей. Саме в якості цієї відчуженої сили вони стають основою формування нового типу соціальних відносин – формальних безособових зв'язків на основі товарного обміну, які є універсальними і загальними в протилежність безпосереднім міжособистісним відносинам традиційних товариств.

Найважливішим етапом у розвитку соціального знання про гроші стала робота німецького соціолога Г. Зиммеля «Філософія грошей». Ми вважаємо, що роботи К. Маркса і Г. Зиммеля є фундаментом для розуміння соціокультурної сутності грошей, розкриваючи принципові особливості соціальних і культурних функцій грошей та їх впливу на розвиток суспільства. Робота Г. Зиммеля являє собою розуміння грошей як вираження сутності життя сучасного суспільства.

В працях відомих вчених соціологів першої половини XX століття досліджуються різні аспекти впливу грошей на суспільство і культуру. Насамперед, слід виділити розуміння грошей М. Вебером [7], який аналізує соціальні наслідки розвитку грошового обігу переважно в руслі досліджень процесів раціоналізації в різних сферах суспільного життя. Особливе значення мають гроші при формуванні властивої суспільству формальної раціональності. Саме тому Ф. Теніс розглядає гроші як фактор встановлення знеособлених зв'язків у «суспільстві» (gesellschaft) на противагу особистісній та емоційно насиченій «спільності» (gemeinschaft) [8].

Англійський вчений К. Поланьї у своїй знаменитій праці «Велика трансформація» [9] не тільки показав роль грошей як «фіктивного товару» особливого роду при переході до домінування ринку як форми соціальної інтеграції господарства. Він присвятив спеціальне дослідження аналізу специфіки грошей в якості особливої "мови" соціальної комунікації. У другій половині XX століття дослідження грошей як специфічного засобу комунікації

продовжив М. Маклюен у відомій роботі «Розуміння медіа» [10].

Вчені другої половини ХХ століття Т. Парсонс, Дж. Коулмен і Ю. Хабермас, хоча і не вивчали спеціально гроші як соціальний феномен та їх соціальні та культурні функції, залишили свої принципові судження з приводу їх впливу на соціальні відносини і культуру. Так, Т. Парсонс вважав соціологію грошей самостійною галуззю соціологічної теорії, яку необхідно створити для вивчення грошей в якості одного з «узагальнених символічних посередників» соціальних обмінів. При цьому він розглядав функціональність грошей для суспільства поряд з функціональністю політичної влади і цінностей, а також мови [11]. Дж. Коулмен у своїй теорії узагальнених соціальних обмінів розглядає гроші в якості їх безособової посередньої ланки [2]. Для дослідника комунікативної дії Ю. Хабермаса гроші являють собою засіб «колонізації» соціального життя економікою, що підриває потенціал соціальної інтеграції [12].

Для розвитку досліджень соціальної значущості грошей велике значення зіграла книга відомого французького дослідника С. Московічі «Машина, що творить богів» [13], в якій він аналізує роботу Г. Зіммеля «Філософія грошей» з соціопсихологічної точки зору. В його інтерпретації гроші як соціального інституту постають як «пристрасть і як уявлення», що лежать в основі абстрактного «загального вирівнювача».

Важливою для розуміння заявленої нами проблеми є робота американської дослідниці В. Зелізер «Соціальне значення грошей», яка звертає увагу наукової спільноти на значення дослідження фінансової поведінки [14].

В. Зелізер показує, що на рівні повсякденного сприйняття грошей і монетарної поведінки звичайних людей гроші завжди приймають різні значення і в цьому сенсі не цілком правомірно говорити про єдині, абстрактні, універсальні гроші. Множинність соціальних значень грошей полягає не лише у випуску різних грошових одиниць і використання грошових сурогатів, але і в тому, що люди в повсякденному житті «виробляють множинні гроші», оскільки класифікують гроші за способами їх отримання і по цільовому призначенню, маркують для себе різні види грошей і по-різному їх використовують.

Робота В. Зелізер примітна ще й тим, що вона, умовно кажучи, «дає старт» як теоретичним дослідженням соціальних функцій грошей, їх впливу на розвиток суспільства і культури, і пропонує підходити до вивчення фінансового та монетарного поведінки за допомогою системи емпіричних досліджень установок і поведінкових стратегій щодо грошей конкретних соціальних груп у певні періоди життя суспільства. Такі дослідження мають велике прикладне значення, оскільки знаходять застосування в плануванні маркетингової політики, в оптимізації роботи фінансових, кредитних, страхових інститутів.

Перераховані нами роботи ряду великих вчених і сформували спрямованість нашої роботи, її проблемне поле.

Перш за все, необхідно розуміти, що гроші являють собою звичайне явище нашого життя. Економісти розглядають їх як міру вартості товарів, послуг. Слідуючи в цьому фарватері, під грошима в якості робочого визначення можна розуміти особливий вид універсального товару, що використовується в якості загального еквівалента, за допомогою якого виражається вартість усіх інших товарів» [15, с. 95]. Але існує постійний взаємозв'язок особистісних особливостей, особливостей нашого мислення і того, як сформовуються грошові відносини. Накопичення грошей призвело до трансформації особистості і введення банківської системи.

Завдяки банкам ми можемо продуктивно використовувати капітал, що належить іншим. Проблема, спочатку на особистісному рівні, почне проявлятися, коли я захочу забрати свої гроші з банку, а інша людина їх вже витратив. Власне кажучи, саме тому вся історія фінансів – це історія фінансових панік. Потрібно чітко розуміти суть грошей і фінансів, вміти користуватися і тим, і іншим, щоб краще себе почувати в сучасному суспільстві. Гроші – це активи для здійснення покупок. Готівка – гроші. Рахунок в банку, яким я можу скористатися прямо зараз-гроші. Але депозит – вже не гроші, але може ними стати, якщо банк не

розоритися. Автомобіль, будинок – не гроші, але джерело багатства. Стародавні іспанські монети колись були грошима, але сьогодні – це джерело багатства або активи, також як і облігації. Всі гроші-багатство, але не все багатство – гроші. Саме, виходячи з даної логіки, слід розуміти значення фінансів.

Фінанси – це сукупність матеріальних ресурсів. Фінанси – це гроші в русі. У фінансів є цілий ряд важливих функцій, без яких ніяка економіка б не змогла працювати. Виділимо насамперед такі функції фінансів: розподільча (гроші розподіляються в різні галузі та сектори, щоб всі працювали і створювали блага); контрольна (контролювати процеси і розвиток економіки); стабілізуюча (підтримання стабільності в країні і життя кожної людини); регулююча (наведення порядку в суспільстві); стимулююча (за хорошию працю, ідеї та інше – як відомо добре платять); інвестиційна (фінансування країн і необхідних проєктів).

Економіка країни не зможе належним чином функціонувати без грошових потоків, вливань. Фінанси є засобами для досягнення блага. Гроші знецінюються, коли лежать вдома. Отже, їх необхідно інвестувати. У що і куди?

Шляхи до багатства:

1. Відкласти частину грошей. Скільки слід відкласти в місяць? Слід щомісяця відкладати стільки грошей, скільки Ви зможете собі дозволити без шкоди для повсякденного життя. Як правило, кожен може відкласти близько 10-15% свого доходу без видимих змін у житті. Якщо можливості дозволяють відкласти більше, то відкладайте більше. Відкладені кошти не можна витратити і це складний момент. Періодично буде виникати спокуса витратити гроші, але в цьому і є відмінності успішної людини від звичайного. Успішний готовий чекати заради того, щоб в майбутньому мати більше. Через пару місяців регулярних відкладень грошей ви будете здивовані, як швидко будуть рости інвестиції. Головна фішка в інвестуванні, про яку не здогадуються початківці: «складні відсотки». Простіше кажучи: «гроші приносять ще більше грошей». Причому швидкість нарахування наростає разом із сумою. Правда значний ефект буде видно через десь 5-10 років.

2. Фондовий ринок (цінні папери). Щороку, крім того, що акції ростуть, зазвичай виплачуються дивіденди. Тут сучасний розвиток технологій надає неоціненну допомогу. Інтернет сприяв швидкому розвитку як фондового ринку, так і інвестування у фондовий ринок.

3. Банківський вклад. Ставка за вкладами зазвичай знаходиться на рівні інфляції або трохи нижче. Долар або євро – менше відсотків – менше ризику.

4. Нерухомість. Чим більше грошей, тим більше можливість довгострокових вкладень, щоб отримувати практично гарантований дохід. Фінансова подушка безпеки дає можливість спокійно пережити кризу. При точній оцінці ситуації збереження грошей і мінімальний дохід на ринку нерухомості практично гарантовані. Якщо розглядати сучасне українське суспільство, то тут великого поширення набули смарт-квартири через їх невелику вартість і відносно меншу вартість комунальних послуг. Звичайно, можна говорити про те, що нерухомість за своєю суттю повільно (мало) ліквідний актив, в той же час він не несе ряду ризиків. Причому нерухомістю може бути і гараж або стіл на ринку і так далі. Тобто, такі вкладення не обов'язково вимагають великих сум.

5. Криптовалюта. З перспективних криптовалют, які варто придбати: Bitcoin; Ethereum (Ефіриум); EOS; Cardano (ADA); Litecoin (LTC). Тобто, крипто валюта уявляє собою цифрову валюту, яка повністю децентралізована (як хочеться вірити розробникам – А. Кіссе). Що безперечно, відкриття криптовалюти стало безперечним технологічним проривом, технологічною інновацією, кардинальним чином змінила світ, фінансова система якого категорично трансформувалася. Головними її перевагами перед фіатними грошима стали: повна децентралізація, а отже, відсутність високих комісій, бюрократичних витрат, а також високий рівень надійності, забезпечення абсолютної анонімності користувачів, відкритий вихідний код програми, який можна переробляти, створюючи все більш вдосконалені версії продуктів, і, звичайно ж, повна безпека транзакцій.

Отже, необхідна правильна фінансова поведінка для успішного існування особистості в

сучасному, фінансовому за своєю суттю, світі.

Під фінансовою поведінкою нами розуміється соціокультурна діяльність особистості з мобілізації та використання грошових ресурсів. Елементами фінансової поведінки є заощадження, кредити, інвестиції, страхування. Зазвичай виділяються два види фінансової поведінки: позитивне (ощадне, раціональне) і негативне (нераціональне).

Для людей з негативною (нераціональною) поведінкою характерно:

- витратити всі зароблені кошти на поточне споживання;
- не мати фінансового резерву і накопичень;
- уникати завдань, пов'язаних з управлінням грошима та / або відкладати їх в «довгий ящик»;

• не мати фінансового плану та фінансової стратегії;

• нераціональні споживчі кредити та кредитні картки. Це значить брати кредити, коли немає впевненості, що дана дія в майбутньому дасть позитивний грошовий потік з урахуванням витрат на обслуговування кредиту. Наприклад, взяти кредит на покупку автомобіля і вести на ньому підприємницьку діяльність, яка принесе доходи вище витрат на обслуговування кредиту (при цьому є бізнес-план) – це раціональна поведінка. Використання кредитних карт для того, щоб закрити «дірку в бюджеті» – це нераціональна поведінка;

- не шукати можливості заощадити і оптимізувати витрати;
- не використовувати інвестиційні можливості і не інвестувати;
- не вести облік доходів і витрат.

Тому очевидно, що люди з нераціональною поведінкою, що не мають фінансового плану, мають мало шансів на набуття фінансового благополуччя. В той час, як усвідомлений підхід до планування особистих фінансів, контроль особистих грошових потоків, підвищення фінансової грамотності, наявність фінансового плану, які характерні для людей з раціональним фінансовим поведінкою, суттєво підвищують шанси на досягнення своїх фінансових завдань.

Раціональна фінансова поведінка є апріорі грамотним.

Ознаки грамотного фінансового поведінки:

Раціональна фінансова поведінка є апріорі грамотним.

Ознаки грамотного фінансового поведінки:

- наявність резервного фонду або серйозна робота над його формуванням;
- наявність більше одного джерела доходу. Наприклад, людина використовує своє хобі, додаткові таланти для конвертації їх в гроші (скажімо, музикант захоплюється малюванням, пише картини і продає їх в Інтернеті);

- оптимально довести другий-третій джерела доходу до 20% від першого;
- використання для здійснення великих покупок накопичених грошей, а не кредитних коштів;

- прийняття рішення про покупку речі, виходячи з її довгострокової цінності;
- вміння співвідносити витрачені зусилля з досягається ефектом (іноді отримана вигода менше витрачених зусиль, а це теж гроші: час – гроші!!!);

Раціональна фінансова поведінка є апріорі грамотним.

Ознаки грамотної фінансової поведінки:

- наявність резервного фонду або серйозна робота над його формуванням;
- наявність більше одного джерела доходу. Наприклад, людина використовує своє хобі, додаткові таланти для конвертації їх в гроші (скажімо, музикант захоплюється малюванням, пише картини і продає їх в Інтернеті);

- оптимально довести другий-третій джерела доходу до 20% від першого;
- використання для здійснення великих покупок накопичених грошей, а не кредитних коштів;

- прийняття рішення про покупку речі, виходячи з її довгострокової цінності;
- вміння співвідносити витрачені зусилля з досягається ефектом (іноді отримана вигода менше витрачених зусиль, а це теж гроші: час – гроші!!!);

- звичка не приймати на віру ніяку інформацію про товари і послуги;
- наявність фонду для здійснення непотрібних покупок-фонд для задоволення і розваг.

Звідси розуміння фінансової грамотності як ознаки успішності буття людини в сучасному світі. Ми розглядаємо фінансову грамотність у двох аспектах: як сукупність соціокультурних знань, навичок і установок у сфері фінансової поведінки людини, що ведуть до поліпшення добробуту і підвищення якості життя; і як ступінь системного розуміння фінансового і грошового обігу, в якій розуміються ключові фінансові категорії та сутність їх функціонування, здатність і впевненість в управлінні особистими фінансами через короткострокові рішення і довгострокове фінансове планування, з урахуванням життєвих подій і змін економічних умов. Простіше кажучи, фінансова грамотність – вміння розпоряджатися особистими грошима і прийняття відповідальності за свої рішення.

Тобто, виникає діалектична ланцюжок: для правильного фінансової поведінки необхідна фінансова грамотність – для фінансової грамотності необхідно системне розуміння проблеми – для системного розуміння проблеми необхідно філософське знання.

Сучасна людина по своїй суті – економічна. Однак люди достатньо часто поведуться нерационально. Тому фінансове мислення являє собою смисло-життєву орієнтацію особистості на стратегію подолання нестачі фінансово-економічних ресурсів. Наприклад, у 2014-му році один грамотний автовласник в Україні продає машину, яка на той момент коштує 5000 \$, за 4500 \$. Його відмовляють, просять почекати кілька місяців: знайдеться людина, яка візьме і за 5000 \$. Але він продає, враховуючи економічну кризу, анексія з боку Російської Федерації, інфляцію і тому подібні явища. Отже, ціни на нерухомість і автомобілі стрімко падають. Людина не втратила 500\$, а заощадила кілька тисяч.

Як ми бачимо, фінансово грамотна людина в змозі контролювати свої доходи і витрати. Тобто, грамотно вести свій баланс грошових відносин. Звідси розуміння: чим вище рівень фінансової грамотності, тим більшої кількості витрат Ви можете уникнути, тим більше Ви успішні.

Правильна фінансова поведінка залежить від фінансової грамотності. Причому головний актив – це знання людини. Володіючи знання, він має можливість скласти систему грамотної фінансової поведінки, що відображає його світосприйняття. Назвемо це умовно «фінансовим катехізисом».

Катехізис в загальноживаному сенсі – це офіційний віросповідальний документ будь-якої конфесії, повчання, книга, що містить основні положення віровчення, як правило, викладені у формі питань і відповідей.

Як наслідок вищезазначеного, ми можемо говорити про фінансовий катехізис як загальні правила фінансової поведінки як світосприйняття. А саме:

1. Наявність обов'язкової «подушки безпеки».
2. Присутність готівкової та безготівкової можливості розрахунків і вкладень (умовно кажучи – «банк» і «матрац» в єдиній системі розрахунків кожної конкретної людини).
3. Правильні параметри кредиту. Людина має розуміти суть кредит і всі основні ризики, пов'язані з кредитом, який він (або його сім'я) мають намір отримати.
4. Грамотні інвестиції. Неможливо грамотно інвестувати, якщо не знати, заради якої конкретної мети це робиться. При цьому «заробити» – не є метою. Мета повинна мати термін, вартість і пріоритет. Тільки чітко визначивши її можна грамотно підібрати відповідні саме вам інструменти для інвестицій.
5. Точне оцінювання ризиків. Дуже важливо правильно визначити свою схильність до ризику: якщо ви не готові до значних падінь вартість ваших інвестицій, розміщуйте більшу частину коштів у депозити і надійні облігації. Якщо ви готові до різких коливань розміру ваших заощаджень – можна значну їх частину розмістити в акції.

6. Наявність логічного фінансового плану. Якщо людина думає тільки про купівлю автомобіля через рік, а покупку квартири через три роки і оплату освіти сина через десять років не планує, то він накопичить потрібну суму на автомобіль, але залишиться без

початкового внеску. Через великі кредитні виплати він не зможе накопичити суму, необхідну на навчання сина, і той буде вступати не в найкращий ВНЗ (або взагалі залишиться без вищої освіти). Про вихід на пенсію в даному випадку і говорити не доводиться. Весь це несприятливий сценарій був реалізований тому, що людина мала перед собою одну мету, а не повноцінний фінансовий план.

7. **Обов'язкове страхування.** Тому страхування майна, відповідальності і життя є запорукою впевненості в завтрашньому дні кожної людини.

8. **Використання податкових пільг.** Система податкових пільг існує в будь-якій державі, будь-якому суспільстві. Необхідно тільки правильно (логічно) їх використовувати або не використовувати.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Поланьи К. Саморегулирующийся рынок и фиктивные товары: труд, земля и деньги / К. Поланьи // THESIS. – 1993. – Вып. 2. Т. 1. – С. 10-17.
2. Coleman James S. Individual Interests and Collective Action / James S. Coleman. – Cambridge University Press. – 2009. – 396 p.
3. Гидденс Э. Ускользящий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. – М.: Весь мир, 2004. – 116 с.
4. Simmel G. Philosophy of Money / G. Simmel. – Routledge, 2004. – 538p.
5. Маркс К. Экономико-философские рукописи 1844 года / К. Маркс, Ф. Энгельс. Собр. соч. Т. 42. – М.: Политиздат, 1974. – С. 41-174.
6. Маркс К. Капитал / К. Маркс. В 3-х т. – М.: ЭКСМО, 2011.
7. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер. – В кн.: Вебер М. Избранные произведения. М: Прогресс, 1990. – С. 44-344.
8. Теннис Ф. Общность и общество. Основные понятия чистой социологии / Ф. Теннис. – М.: Фонд Университет, СПб.: Владимир Даль, 2002. – 450 с.
9. Поланьи К. Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени / К. Поланьи. – СПб.: Алетейя, 2002. – 320 с.
10. Маклюэн М. Понимание Медиа: внешние расширения человека / М.Маклюэн. – М.: Гиперборея; Кучково поле, 2007. – 464 с.
11. Парсонс Т. Социальная система / Т. Парсонс. – М.: Академический проект, 2018. – 529 с.
12. Хабермас Ю. Структурное изменение публичной сферы: Исследования относительно категории буржуазного общества / Ю. Хабермас. – М.: Весь Мир, 2016. – 344 с.
13. Московичи С. Машина, творящая богов / С. Московичи. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 560 с.
14. Зелизер В. Социальное значение денег. Деньги на булавки, чеки, пособия по бедности и другие денежные единицы / В. Зелизер. – М.: Дом интеллектуальной книги, Издательский дом ГУ ВШЭ, 2004. – 283 с.
15. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 495с.

Кравченко Ганна Станіславівна – аспірант кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»